

ՆԱԶԵՆԻ ՂԱՐԻՔՅԱՆ

ԿՐԿՆԱԿԻ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քրիստինա Մարանցիի «Արթուն գորություններ (Զվարթունք). Վաղմիջ-նադարյան Հայաստանի երեք եկեղեցի» (Christina Maranci. *Vigilant Powers: Three Churches of Early Medieval Armenia*, Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages, vol. 8), Brepols, Turnhout 2015) գիրքն այս տարվա հունվար ամսին երկրորդ անգամ է պարզևատրվել՝ արժանանալով միջնադարյան արվեստի պատմությանը վերաբերող գրքերի համար սահմանված «Կարեն Գուլդ» հեղինակավոր մրցանակին: Դա տարեկան մրցանակ է և հիմնվել է 2016 թվականին: Առաջին պատվավոր գնահատանքը գիրքն ստացել էր մեկ տարի առաջ՝ ամերիկյան «Հայկական ուսումնասիրությունների և հետազոտությունների ազգային ընկերության» (NAASR) կողմից՝ պարզևատրվելով «Դոկտոր Սոնա Արունյան» գրքի մրցանակով:

Քրիստինա Մարանցիի այս ծավալուն աշխատությունը նվիրված է յոթերորդ դարի հայկական երեք նշանավոր եկեղեցիներին՝ Մրենի, Զվարթնոցի և Պողնիի ուսումնասիրությանը: Հայկական ճարտարապետության պատմության ավելի քան հարյուրամյա գիտական ժառանգության մեջ այս աշխատանքն այն եզակի ուսումնասիրություններից է, որ նոր, համակարգված և միջոլորտային մոտեցում է ցուցաբերում քաջածանոթ նյութին և առաջադրում է նոր խնդիրներ: Կարելի է ասել, որ այստեղ առաջին անգամ փորձ է արվել, առնվազն անգլախոս ընթերցողների համար, ոչ միայն վաղմիջնադարյան «ոսկեդարյան» շրջանի այս երեք եկեղեցիները ներկայացնել ճարտարապետական, տիպաբանական, կառուցողական կամ գեղարվեստական առանձնահատկությունների վերլուծությամբ և դասակարգմամբ, այլև դիտարկել այդ վերլուծությունը պատմական, գաղափարական, ծիսաբանական ընդհանուր համատեքստում, տեսնել դրանք մի միասնական շղթայի մեջ:

Այդ համատեքստը յոթերորդ դարի աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն են, Սուրբ Երկրի դրամատիկ իրադարձությունները և դրանց հետ կապված՝ Հայաստանի քաղաքական, հասարակական և դավանական իրողությունները: Իսկ շղթան՝ կայսերական, եկեղեցական և նախարարական իշխանության թողած դրոշմը՝ երեք հուշարձանների ճարտարապետական հորինվածքի, քանդակային հարդարանքի և վիմագրական բովանդակության վրա:

Հեղինակը հատկապես շեշտում է այն փաստը, որ այս երեք եկեղեցիները կառուցվել են «գլոբալ» պատերազմների տարիներին, երբ մի կողմից՝ Հայաստանի «ռազմական սահման» լինելու կարգավիճակը, մյուս կողմից՝ ժամանա-

կակիցների վախճանաբանական սպասելիքների ուժգնացումը, ձևավորել են մի բաբախուն գեղարվեստական մշակույթ, որ աղերսվում է միաժամանակ բյուզանդական, պարսկական և արաբական աշխարհներին: Ըստ Մարանցիի՝ յոթերորդ դարի հայկական հուշարձանների աննախադեպ քանակը և տիպաբանական բազմազանությունը թույլ են տալիս պնդել, որ «սահմանային» դրույթները կարող է արտոնյալ տարածք հանդիսանալ մշակույթի և արվեստի զարգացման համար: Ըստ այդմ, հեղինակի գլխավոր հարցադրումներն են՝ ինչպե՞ս են այս հուշարձաններն արտահայտում այն աշխարհը, որի մեջ ստեղծվել են և ինչպե՞ս են դրանք «գործել» այդ աշխարհում:

Միջմշակութային առնչությունների և պատմական համատեքստում դիտված հետազոտության մեթոդաբանությունը, ինչպես նաև տարածաշրջանային գեղարվեստական ավանդույթների ընդհանրության ընկալումը թույլ են տվել հեղինակին վերանայել հուշարձանի վերաբերյալ գոյություն ունեցող առանձին տեսակետները, ընդունել կամ հերքել տարբեր վարկածներ, ինչպես նաև առաջադրել մի շարք բացահայտումներ և նորովի մեկնաբանություններ, առաջ քաշել նոր, չուսաբանված խնդիրներ: Դրանցից են, օրինակ, պատվիրատուների շրջանակի և հասարակական պատմության, գաղափարախոսության կազմավորման, ընկալման տեսությունների, փոխանակման և յուրացման հղացքների հարցերը, կամ մեկ հուշարձանում կամ պատկերում ամփոփված մի քանի իմաստների և միտումների ընթերցման հնարավորությունը, սրբազան տարածքների ձևավորումը և եկեղեցիների տեղադրությունը բնապատկերում, կառուցվող կամ վերակառուցվող եկեղեցիներում նախկին քանդակագործ հուշարձանների բեկորների գործածումը, որ բարձրացնում են մշակութային հիշողության հարցը, և այլն: Ոչ պակաս կարևոր է նաև Մարանցիի ձգտումը՝ զգալ և փոխանցել հայկական միջնադարյան եկեղեցիների շարժուն միջավայրն ու կենդանի շունչը, որ օժիված էր մեռածով, պարուրված էր խնկարկման բույրով, թրթռում էր ծիսական մեղեդիների և արարողական երթերի շրջունի ձայներից: Ինչպես ինքն է նշում «Մոտիկից հայացքը կազմում է այս գրքի սիրտը, և հույս ունեմ՝ նաև ընթերցման հաճույքը» (էջ 18):

Յուրաքանչյուր հուշարձանի վերաբերյալ ուսումնասիրված և ներկայացված են թե՛ սկզբնաղբյուրների, և թե՛ մասնագիտական գրականության գրեթե ամբողջական գիտելիքը: Ավելին, մատենագիտության տեսության մեջ առատորեն քննարկվում են նաև նյութին անուղղակի առնչվող կամ հարակից բնագավառներին պատկանող աշխատություններ, որոնք օգնել են փաստարկել մի շարք կնճռոտ հարցեր և տեղեկություններ:

Երեք եկեղեցիների ընտրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ դրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացնում է դարաշրջանի ճարտարապետական ամենատարածված տիպերից մեկի հարացուցային տարբերակը:

Մրենը գմբեթավոր բազիլիկա է, Զվարթնոցը՝ կենտրոնագմբեթ բոլորակ՝ ներքուստ քառաբսիդ հատակագծով, իսկ Պտղնին գմբեթավոր սրահ է: Բացի այդ՝ դրանք կապված են վաղմիջնադարյան Հայաստանի երկու գլխավոր նախարարական տներին՝ Կամսարականների և Ամատունիների, և կաթողիկոս Ներսես Գ Շինողի անվան հետ:

Գիրքն այսպիսով բաժանված է երեք գլխի՝ որոնցից յուրաքանչյուրը նվիրված մեկ եկեղեցու համապարփակ ուսումնասիրությանը:

Առաջին գլուխը վերնագրված է «Մահմանը, Հերակլը, Հայաստանը և Մրենի եկեղեցին»: Ըստ Մարանցիի՝ կառուցված լինելով հայ-բյուզանդական սահմանին՝ Մրենի եկեղեցին անմիջականորեն առնչվում է Հերակլի ռազմական արշավանքների քաղաքական համատեքստին, մասնավորապես՝ սահմանի ամրագրման խնդրին: Այս ընկալմամբ է վերլուծված նաև եկեղեցու հյուսիսային ճակատը՝ զարդարող քանդակային հորինվածքը, որ պատկերում է գերեվարված խաչի հաղթական վերադարձը Երուսաղեմ: Տեսարանի բովանդակությունը քննելով գրավոր աղբյուրների, կայսերական գաղափարախոսության և ժամանակի վախճանաբանական պատկերացումների հոլովույթում, ինչպես նաև հաշվի առնելով եկեղեցու սրբօծման հայկական ծեսի առանձնահատկությունները՝ հեղինակը նորովի է մեկնաբանում քանդակային հորինվածքը՝ որպես Երկնային Երուսաղեմ մուտքի խորհրդանշական դարպաս: Հուշարձանը տեղում ուսումնասիրելու հնարավորությունը Մարանցիին թույլ է տվել մանրագնին հետազոտել նաև եկեղեցու ներսում երբեմնի որմնանկարային շարքի մնացորդները և հետաքրքիր բացահայտումներ անել, օրինակ՝ Քրիստոսի հոտնկայս կերպարը, առաքյալների դիմանկարները, ամենահին հայկական աստվածաշնչան մեջբերումը և այլն: Որմնանկարների պատկերագրական ծրագիրը նույնպես արտահայտել է կայսերական ռազմական հզորության գաղափարը:

Գլխում մանրամասն քննության է առնվում նաև արևմտյան մուտքի բարավորի քանդակային խումբը, որ հանգեցնում է Մրենի անմիջական պատվիրատուի կամ պատվիրատուների ինքնության խնդրի նորովի մեկնաբանությանը, այստեղից էլ՝ շինարարության ավարտի տարեթիվը 638/40-ը համարելու պատեհությունը: Հատկապես համոզիչ է կերպարների դիրքի և հագուստների պատկերագրական բազմաշերտ քննությունը: Գլուխն ավարտվում է ենթադրություններով, որ Մրենի կառուցման պատճառներն ու հանգամանքները ուղղակիորեն կապված են Հերակլի հայկական արշավանքների հետ: Ինչպես կարծում է Մարանցիին. «եկեղեցին արտահայտում է շահերի և գաղափարների մի հավաքական ցանց, քաղաքական և կրոնական ամրապնդմանն ուղղված կայսերական օրակարգը, տեղական նախարարական տները և նրանց՝ իշխանության աստիճանակարգում առաջ գնալու պատեհական հավակնությունները, Սուրբ Երկրի և Երուսաղեմի վերաբերյալ ընդհանուր մտահոգությունները և Քրիստոսի Երկրորդ գալստյան սպասումը» (էջ 18):

Զվարթնոցին նվիրված գլուխը, որ վերնագրված է «Միջազգային հարթակ. Զվարթնոցի տաճարը», երեքից ամենածավալունն է: Այն նաև ներշնչել է գրքի անվանման գաղափարը. «Զուարթունք՝ Արթուն զորություններ», որով Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի երկնաբնակ զորքն աղերսվում է դարաշրջանի գերտերությունների և վերջիններիս հետ անընդհատ առնչվող հայկական հոգևոր ու աշխարհիկ ընտրանու հզորությանը: Գլխում համակարգված հաջորդականություններ ի մի են բերված մինչ այժմ գոյություն ունեցող բոլոր արժեքավոր ուսումնասիրությունները հայոց ճարտարապետության հազվագյուտ գոհարներից մեկի՝ Ներսես Գ-ի կառուցած Զվարթնոց-Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու և կից պալատական համալիրի մասին: Բացի այդ, քննարկվում են հուշարձանի անվան, հիմնադրման, տեղավայրի ընտրության, ինչպես նաև ճարտարապետական հորինվածքի և քանդակային հարդարանքի վերաբերյալ տարբեր տեսակետներն ու վարկածները, որոնց հեղինակը հավելում է նորերը: Առաջին հերթին կարևորվում են տաճարի կառուցման ժամանակը և հանգամանքները, որոնց առիթով նա հատկապես շեշտում է Հայաստանում բյուզանդական ուղմական ներկայությունը և Ներսես կաթողիկոսի հարաբերությունները մի կողմից Կոստանդ Բ կայսեր, մյուս կողմից՝ հայոց հոգևոր իշխանության հետ: Այս առումով բավական խորաթափանց դիտարկում է մոնոթեիստական, այսինքն՝ «միակամական» զիջումային վարդապետության հիշատակումը, որ որդեգրել էր բյուզանդական արքունիքը՝ սկսած Հերակլից՝ Արևելյան եկեղեցիների միավորման նպատակով:

Ապա Զվարթնոցի ճարտարապետական աննախադեպ տիպը վերլուծվում է ասորա-միջագետքյան և հատկապես՝ երուսաղեմյան ավանդույթների հետ հարաբերության մեջ: Վերջին պնդումը Մարանցին փաստարկում է նաև գրավոր աղբյուրներով (Մովսես Դասխուրանցու Պատմության մեջ պահպանված երուսաղեմի «Սուրբ տեղեաց» ուղեցույցի հատվածը) փորձելով պատմականորեն բացատրել Հարություն բոլորակի «սրբազան նախատիպի» գործածումը հայկական հողում և այդ նախատիպի ստեղծագործական զարգացումը տարբեր օրինակներում: Այս առումով միանգամայն յուրօրինակ և ուսանելի է Զվարթնոցի և մահմեդական աշխարհի կարևորագույն հուշարձան՝ երուսաղեմի հրեական տաճարի տեղում կառուցված Ալ-Հարամ-ալ-Շարիֆկամ «Ժայռի գմբեթ» մզկիթի միջև անցկացված զուգահեռը:

Առանձին բաժիններով նորովի լուսաբանված են Զվարթնոցի ամբողջ համալիրի վիմագրական արձանագրությունները, ուրարտական սեպագիր կոթողի ներկայությունը և հատկապես մինչ այժմ գրեթե անտեսված՝ արևային ժամացույցը: Վերջինս նորույթ է թվում վաղմիջնադարյան հայկական իրականության մեջ և կարող է կապվել Ներսես Գ-ի ձեռնարկած ծիսական, ժամերգական ռեֆորմի հետ:

Առանձնապես հետաքրքիր է հեղինակի մեկնաբանությունը տաճարի քանդակային հարդարանքի վերաբերյալ, որտեղ, ընդունելով հանդերձ արդեն իսկ շրջանառության մեջ դրված տեսակետները, նա փորձում է դրանք միահյուսել ընդհանուր գաղափարաբանական հանդերձի հետ, որում արտահայտված են կառույցի՝ որպես կաթողիկոսանիստ մայր եկեղեցու և Աստծո սրբազան տաճարի կարգավիճակը, ինչպես նաև՝ հայոց առաջին հայրապետ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցաշինական գործունեության խորհուրդը:

Զվարթնոցի կառուցման տարիները (643-660) համընկնում են արաբական առաջին արշավանքների, Սասանյան հարստության վերջաբանի և Բյուզանդական հզորության սասանման ժամանակաշրջանին, ուստի եկեղեցին կարող է դիտվել որպես զուգահեռաբար ընթացող համաշխարհային հնչողության մտահղացում. հեղինակի դիտարկմամբ՝ «յոթերորդ դարի ռազմական թատերաբեմում «միջազգային հարթակ» բարձրացված հուշարձան» (էջ 19):

Սրան հակառակ՝ վաղմիջնադարյան Հայաստանի տեղական ազնվականական կյանքի և ավանդույթների համատեքստում է ուսումնասիրված երրորդ՝ Պտղնու եկեղեցին, որին նվիրված բաժինը կրում է «Իշխանական սրբավայր. Պտղնու եկեղեցին» վերնագիրը: Մարանցին ուշադրությունը կենտրոնացրել է առավելապես հուշարձանի քանդակային հարդարանքի մեկնաբանության վրա՝ փորձելով աստվածաշնչյան և որսի տեսարանների, թռչունների, զարդագոտիների և սրբազան անոթների պատկերների համաքրիստոնեական նշանակությունը կապել կոնկրետ պատմական անձանց և իրողությունների հետ, որոնք վերաբերում են Ամատունիների նախարարական ընտանիքին: Ըստ այդմ՝ պատկերազրական այս համակարգն ընդհանուր մտահղացմամբ նպատակ ուներ հավերժացնել հայկական ազնվականության հիմնական արժեքները՝ հերոսական քաջությունը, ֆիզիկական ուժը, որսի և խնջույքի կարևորությունը, նախնիների հիշատակը և հնագույն տոհմական ծագումը: Գեղեցիկ համեմատություն անելով գրավոր աղբյուրներում հիշատակված Ամատունիների ծննդաբանության պատումի և համիրանական աշխարհում հայտնի՝ արքայական իշխանության սրբազան եռյակ «բախտ, քաջություն, փառք» ատրիբուտների հետ, ինչպես նաև դիպուկ նկատելով, որ վաղքրիստոնեական արվեստում որսի և խնջույքի տեսարաններն առավելապես հանդիպում են թաղումնային գործառույթ ունեցող հուշարձաններում, հեղինակը եզրակացնում է, որ Պտղնու եկեղեցին կառուցվել է ոչ միայն որպես եպիսկոպոսանիստ կաթողիկե, այլ նաև ծառայել է որպես նախնիների հիշատակին նվիրված տոհմական սրբավայր. ավանդույթ, որ կրկին անդրադարձնում է Հայաստանի «սահմանային» դիրքի առանձնահատկությունները, բայց այս անգամ՝ Պարսկական կայսրության քաղաքական և մշակութային ծիրում: Հեղինակը քննարկում է նաև եկեղեցու կառուցման թվականները՝ ըստ բերված փաստարկների առաջարկելով

ավելի շուտ յոթերորդ դարի կեսերը (640-680 թթ. միջև), քան սկիզբը, ինչպես ենթադրվում էր մինչ այժմ:

Քրիստինա Մարանցիի այս աշխատության նորարարությունն ու բովանդակային համապարփակությունն այնքան ծանրակշիռ են, որ տեղ գտած մի քանի վրիպակներն ու անճշտությունները բոլորովին չեն խանգարում գրքի գիտական արժեքի ընկալմանը: Դրանց թվում թերևս կարելի է նշել «քաղաքագյուղ» և «տանուտեր» բառերի մեկնաբանությունը (էջ 35 և 44), որոնցից առաջինի «պարսպապատ գյուղ» ճշգրիտ իմաստը թույլ կտար ենթադրել Մրենի եկեղեցու շուրջ բնակավայրի գոյությունը, իսկ երկրորդի՝ «նախարարական տոհմի ավագ, ղեկավար» լինելու իմաստը գերադասելի է արտաքին միջամտությամբ տիտղոս ստանալու մասին ենթադրությունից: Նմանապես՝ Բարդուղիմեոս առաքյալի պաշտամունքն ավելի ուշ շրջանում է տարածվել Հայաստանում, քան Թադեոսինը, և նրա անունը չի կարող հիշատակված լինել հինգերորդ դարի աղբյուրներում, ինչպես նշում է հեղինակը (էջ 90), իսկ Վրթանես Քերթովը հայտնի է ոչ թե որպես կաթողիկոս (էջ 91), այլ՝ տեղապահ: Դառնալով Զվարթնոցի տաճարին՝ գուցե առարկելի է այն պնդումը, թե արաբական արշավանքների և Ներսեսի բացակայության հետևանքով 650-ական թվականներին ընդհատվել են եկեղեցու շինարարական աշխատանքները, քանի որ աղբյուրները նշում են կաթողիկոսի տեղապահ Անաստասի գործունեությունը: Նույնկերպ, ըստ աղբյուրների քննության, Զվարթնոցի տաճարի կառուցման վայրի ընտրությունը վերաբերում է սուրբ Գրիգորի և Տրդատ թագավորի հանդիպմանը՝ վերջինիս Վիրապից ելնելուց հետո դեպի Վաղարշապատ ճանապարհին, այլ ոչ՝ Գրիգորի՝ Կեսարիայում ձեռնադրվելուց հետո (էջ 122), որովհետև այդ ժամանակ Տրդատը նրան հանդիպում է Բագավանում¹: Վրիպակների շարքում արժե հիշատակել Հովհաննես Մանդակունու կաթողիկոսության տարիները, որ նշված են 420-490 (էջ 151), և հայերեն որոշ բառերի սխալ տառադարձումը (տե՛ս էջ 42, 61, 151 ևն), որ հետևանք է ավելի շուտ արևմտահայերենի արտասանության:

Այսպիսով, խանդավառությամբ ողջունելով Քրիստինա Մարանցիի Արթուն գործություններ. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի երեք եկեղեցի գրքի մուտքը մասնագիտական շրջանակներ, համամիտ ենք հեղինակի հայտնած հույսին, որ «այն կհավելի մեր գիտելիքները վաղմիջնադարյան հայկական աշխարհի և շրջակա ավանդույթների հետ նրա կապի մասին, ինչպես նաև կձևավորի այս ոլորտում այլընտրանքային մոտեցումների հնարավորությունը»:

¹ Հունական վաբը չի նշում հանդիպման վայրը, սակայն նկարագրում է Գրիգորի «աթոռ բարձրանալը» Աշտիշատում (տե՛ս G. Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange*, Vatican 1946, § 158, p. 96-97):